

Томенко О. М.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

НІМА УКРАЇНСЬКА ДОЛЯ: ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В ПОЕМІ МИКОЛИ ТОМЕНКА «ЛЕТІЛИ ДЗВОНИ»

У даній статті аналізуються три розділи з поеми Миколи Томенка «Летіли дзвони», яка входить до тетралогії «Трудова книжка матері». «Ця книга – духовний пам'ятник українській Матері, яка наш народ не раз рятувала від бід, і образ матері поета буде світити багатьом поколінням свічкою пам'яті. Пам'яті національної. Справді, Матері наші виживали, а не жили, бо смерть в будь-яку хвилину їх могла «вижати» [3, с. 130]. Розділи, які аналізуються: «Чорна зима сорок сьомого року», «На бантині», «Нечувана в світі жорстокість», охоплюють тему голодомору різних років та архетипні образи українців, зокрема Матерів, які стали жертвами насилля, експериментів та знущань кремлівського тоталітарного режиму у 20-50-х роках ХХ століття. Аналіз цих розділів проводиться у контексті повного дослідження тетралогії «Трудова книжка Матері». Наголошується на кінематографічності як художньому засобі, що характерний для поетичної структури даного твору. З кожним розділом епічна напруга зростає, підтверджуючи ще раз влучне означення: «поема потрясінь». Емоційно-психологічно зображено образ Матері трьох дітей, яку кидають за трати, тему люджерства, нечуваного дозволу розстрілу дітей з 12 років у час голодомору за колоски. Цими розділами автор викриває злочини більшовицько-комуністичного московського режиму, який панував на українських землях. Микола Томенко своєю поемою виносить вирок репресивній системі і закликає пам'ятати уроки минулого, вивчати їх та не прощати убивцям нашого народу, які знову зазіхнули на нашу землю, відчуючи безкарність за минулі злочини. Тому актуальність даної поеми, її вивчення та осмислення на часі.

Ключові слова: образ матері, голодомор, геноцид української нації, російсько-українська війна, Микола Томенко, тетралогія «Трудова книжка матері», «Летіли дзвони», кінематографічне письмо.

Постановка проблеми. У даному дослідженні продовжено розгляд трьох розділів поеми потрясінь «Летіли дзвони» Миколи Томенка, яка складається з 32 розділів та входить до тетралогії «Трудова книжка Матері». Образна система та кінематографічність письма – в центрі уваги дослідження, розглядається також особливість передачі автором емоційно-психологічними кадрами важких, трагічних, антилюдських архетипів української історичної правди: Голодоморів 1921–1922, 1933, 1937, 1947, 1949 рр. та пов'язаних з ним канібалізмом, фізичним знищенням, в'язницями, розстрілами селян, матерів, дітей. Це цинічне знущання і знищення української нації кремлівським режимом, що відбувалося у ХХ столітті – є прямим продовженням і наслідком безкарності, що призвело до російсько-української війни, розпочатої у 2022 році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження продовжує науковий розгляд поеми «Летіли дзвони» Миколи Томенка як ціліс-

ного літературно-історичного концепту тетралогії «Трудова книжка Матері», Попередні дослідження показали актуальність даної теми, яку поет почав публічно висвітлювати ще в 1990-х роках у програмах на Українському радіо та яка стала надзвичайно суголосною проблемі національної ідентичності з початком російсько-української війни. Дана книга досліджувалася М. Жулинським [3], М. Наєнком [8], Е. Бабчук [2], П. Засенком [4], К. Мотрич [7], контекстуально суголосні дослідження О. Астаф'єва [1] та З. Кунч [6]. Автор даної наукової статті оприлюднювала результати своїх досліджень у збірниках наукових конференцій, у фахових наукових виданнях, пресі за останні роки [10, 11, 12, 13].

Постановка завдання. Метою статті є продовження розгляду та аналізу книги «Летіли дзвони», зокрема трьох розділів: «Чорна зима сорок сьомого року», «На бантині» та «Нечувана в світі жорстокість», які створені на основі листів радіослухачів до поета та архівних матеріалів, об'єднаних

темою Голодомору в Україні. А також розкрити художньо-стилістичні особливості висвітлення теми Голодомору в поетичній творчості письменника.

Виклад основного матеріалу. Розділ «Чорна зима сорок сьомого року» написаний на основі листа Андрія Войтенка, надісланого на радіопередачу «Трудова книжка матері» від 14.10.1991 року. Кілька рядків, які стали епіграфом до цього розділу, є свідченням історичної правди, яка лягла в основу поетичного осмислення трагедії однієї родини. «За невироблений мінімум трудовнів мою маму Катерину Аврамівну Войтенко разом із нами, трьома дітьми, під конвоєм засніженим степом вели на... суд» [9, с. 172].

Але такі трагедії ставали масовими, бо московсько-більшовицька система планомірно нищила український народ не лише голодом, але й винищувала бідне селянське населення судами, засланнями, каторгами, позбавленням хлібних карток.

Голодомор 1946–1947 років, як зазначається на сайті Інституту національної пам'яті, забрав життя майже 1 мільйона українців [5]. Післявоєнні хлібозаготівельні плани для України були нереальними, однак партійна верхівка викачувала хліб з села адміністративно-командними методами. В результаті, коли плани виконали лише на 62,4%, влада вдалася до репресій. Керівництво на місцях звинувачувало в саботажі, «антибільшовицькому ставленні до хлібозаготівель». Українські ж селяни, на думку Сталіна, взагалі потребували перевиховання як такі, що перебували на окупованій території та контактували з ворогом. Залишившись без зерна, населення почало голодувати, але замість допомоги партійне керівництво зняло з централізованого постачання за хлібними картками 3,5 млн. населення, з них 2,9 млн. селян. Свого апогею голод сягнув взимку та навесні 1947 року. За такою сухою статистикою ми бачимо масштаби трагедії, але не бачимо людини.

Поетичний таланти Миколи Томенка полягає як раз в тому, що за кількома рядками листа чи за історичним фактом – він бачить Людину, її горе, її страждання і муки, він створює такий напружений емоційний образ, який відгукується в кожного читача, без сліз, болю і шоку неможливо читати рядки поеми. Адже майбутній поет, який народився 1937-го року, сам жив у ті страшні часи. Його батько пропав безвісти на фронтах Другої світової війни, тож мама сама ростила двох синопків.

Можемо з певністю сказати, що таке емоційно-психологічне відтворення історії закарбовується в пам'яті.

У розділі «Чорна зима сорок сьомого року» автор виводить образ натрудженої Матері та її трьох маленьких діточок, голодних, холодних, безсилих, яких ведуть по снігу на суд СВОЇ. А судити будуть жінку за невироблений мінімум трудовнів, які виробити було нереально, адже жінка сама, без чоловіка, який напевне загинув на війні, мала тягти непосильні норми, встановлені московською партійною верхівкою. Автор кінематографічним планом ловить засніжене поле – матір – грати... Тепер грати розділяють маму і дітей. І надзвичайної поетичної сили образ Матері, яка не може жити без своїх дітей, безвихідь, прірва, в яку кидають матір, її слова боєм відлунюють в серці:

Я, дітки, з собою візьму

Вас за дріт,

А що ж вам без мене робити?... [9, с. 173].

Дійсно, важко уявити в цивілізованому світі, щоб мама забирала з собою дітей за грати, бо без неї вони пропадуть чи так, чи інакше. Проте автор не помилявся, коли бив на сполох цією поемою, щоб розбудити українців і закликати пам'ятати про пекло, яке творили на нашій землі комуністична московська орда. Актуальні паралелі сучасності проводимо до рядків поеми Миколи Томенка: сьогодні маємо тисячі викрадених дітей, розлучених із батьками і вивезених до країни-окупанта, яких калічать і зросійшують, діти позбавлені права на дитинство і власну сім'ю, а тисячі вбиті російськими ракетами. Автор метафорично порівнює тогочасну Україну із чорним казаном, «в якому киплять наші долі».

А ми мовчимо, боїмося сказати.

Уста аж синіють від болю...

Дивіться, дивіться на білий екран –

Широке засніжене поле...

ІДЕ,

УСЯ ЗІТКАНА

З БОЛЮ І РАН,

НІМА

УКРАЇНЬСЬКА ДОЛЯ... [9, с. 175].

Цей глибоко метафоричний образ української Матері став символом літератури ХХ століття. Як зазначає літературознавець Микола Жулинський «Микола Томенко наважився вичитати долю свого роду, свого народу із власних спогадів, із трудової книжки матері, із уяви, мрій, надій, із переживань і вражень свого покоління. Зрозумів, що образне осягнення глибини народної трагедії нелегко набуває повноти вираження, оскільки трагічна доля нашого народу розір'ята між безнадією і сподіванням. Тому так важливо було для поета відкрити, розгорнути ті сторінки народної пам'яті, на

яких скам'яніла від горя і печалі українська душа все ж таки проростала вірою й надією, життєво-творчою енергією [3, с. 131].

У наших попередніх наукових дослідженнях проаналізовано попередні розділи тетралогії «Трудова книжка матері», зокрема із книги «Летіли дзвони», зокрема «Батько просить їсти», «І крик, і плач, і безнадія», «Глум», «В'язка соломи», «Покара за бездітне» та інші [10, 11, 12, 13].

Здається, більших знущань вже не вигадаси. Але кульмінація в книзі і далі зростає. На нашу думку, читач сьогоднішнього дня може бути не готовим до розділу, який називається «На бантині». Хоча щоденні ракетні та дронів атаки, які несуть смерть тисячам українців як на полі бою, так і в цивільному житті, підтверджують, що знущання над українцями, які були 90 років тому, є прямим наслідком сьогоднішньої російсько-української війни.

Розділ «На бантині» починається філософським твердженням про те, що ми

Народжуємося, щоб жити.
І це найвищий дар природи.
Просто нам або ліньки, або ніколи
Осмислювати
Оцей найдорожчий дарунок – життя...
[9, с. 176].

Поет розмірковує, що кожен по-своєму розпоряджається власним життям. І лише голод – «цей найжорстокіший вбивця / розпоряджається з усіма так, / як йому заманеться» [9, с. 176].

Недаремно свого часу у 2006 році Петро Бойко назвав «Трудову книжку матері» документальним словесним фільмом, кіногенічним поетичним письмом. Перед очима постає кадр: тітка Марія, виплакала усі сльози, шукаючи сьомий день своїх двох діточок – синочка і донечку. Образ цієї Матері, з роз'ятреним серцем, яка тиждень не може знайти своїх маленьких дітей – найтрагічніший образ в поемі «Летіли дзвони». Важко уявити стан матері, яка шукає всюди своїх діток: «у бур'янах, у верболозах, у глинищах, у степах, під скиртами, вдень і вночі шукає, почорніла, і вже, як тінь, ходить по землі» [9, с. 176]. Ніхто не може розрадити і зарадити її горю, її вже онімілому крикові. Вона все сподівається, що рипнуть двері, і зайдуть її дорогенькі діточки. Епічна напруга зростає.

Наступний кадр – ранок, у селі з'являється міліціонер, прямує на подвір'я, де його не чекали.

Кадр третій – мати з дочкою пораються у хаті і бліднуть при появі міліціонера. Наче кінокамера рухається разом з поетом по хаті, а далі – на горище:

Боже!
Таке можна тільки
В кошмарному сні побачити...
НА БАНТИНІ,
ОДНА БІЛЯ ОДНОЇ,
ВИСІЛИ...

ДВІ ДИТЯЧІ ГОЛІВКИ... [9, с. 177].

Так, голод страшний, і саме він ставав причиною людоджерства. Як писав поет на початку розділу, голод – найтяжчий вбивця, рухав цими двома жінками. Страшний образ, що карбує злочин кремля, криком кричить про тих бузувирів, які забирали в людей останнє: останню зернину, колосок, мерзлу картоплину чи в'язку соломи, гнилий буряк чи жменю жита, які могли врятувати людське життя. І все це робилося за вказівкою кремлівських вождів, які планомірно і жорстоко винищували українців у трьох голодоморах. А покара за людоджерство була невідворотною, поза кадром відлунюють два постріли. Матері вирішили не говорити, бо не витримає, збожеволіє.

Тридцять третій...
О, жорстокий світе!
А Материні сиві коси
НА ВСЮ ПЛАНЕТУ СВІТЯТЬ... [9, с. 177]

До теми голодомору 1921 року звертався й ранній Павло Тичина, схожу картину знаходимо у його вірші «Загупало в двері прикладом, заграло, зашкрябало в шибку», де показане явище канібалізму:

Очима так дико по хаті і кинулась вся
до синочка, голівку вона йому гладить
і ротика стуляє міцно: заплакала б тяжко –
не може,
лиш б'ється об піл головою:
– Синочку, дитя моє любе!
Ой що ж я з тобою зробила! [1].

Вперше в українській літературі Микола Томенко фіксує ще один злочин комуністично-кремлівської системи у розділі «Нечувана в світі жорстокість». Здавалося, у проаналізованих нами попередніх розділах жорстокість перейшла межу, проте наступний розділ переконує, що меж кремлівській жорстокості і цинізму немає (в чому пере-свідчуємося і сьогодні). Цей розділ побудований незвично з точки зору поетики: автор вибудовує діалог з уявним читачем, щоб підвести:

на саму вершину
голодного року.
Повідать про правду
XX віку –
Криваву, жорстоку...
Дванадцять дитині,

Дванадцять їй літ...
І тягнуться, тягнуться
Ті рученята у бік,
Де ростуть край доріг

колоски... [9, с. 179].

Ця цифра 12 стає магічною в тексті поета. Він кільканадцять разів починає підводити читача до віку дитини, повторює цифру дванадцять, щоб викликати питання: що ж таке особливе у цьому віці дитини? Уявний читач ставить обивательське питання: Хіба це важливо? Хіба важливо, скільки пройшла вона кроків за це своє життя? Для цивілізованого світу, такі питання видаються дивними, але не в час голодомору. Бо ота сама stokлята московська влада «з дванадцяти літ дозволяла вбивати...» [9, с. 180].

За мерзлу картоплину, за пару колосків вбивати дитину??? Для Миколи Томенка – це болісна, невимовна правда, яку він хоче донести усім українцям, щоб збагнути, яку несправедливість, експеримент, винищення чинила з нами, з нашими батьками і дідами, з нашою нацією чужа держава.

І найголовніше питання – на яке ми не дали досі публічної і справедливої відповіді – «А ДЕ ТІ УБИВЦІ-ПЛАТИ?», які зводили курки і вбивали-

вбивали-вбивали сотні і тисячі голодних дітей, матерів, українців? Жодного покарання за це вони не понесли.

Висновки. У проаналізованих трьох розділах «Чорна зима сорок сьомого року», «На бантині», «Нечувана в світі жорстокість» поет кінематографічними, короткими, влучними епітетами та метафорами змальовує картини жаху, знущань, які на нашій землі творили кремлівські нелюди у періоди голодоморів-геноцидів. Автор сам був свідком тих страждань, але повну картину йому допомогли створити тисячі листів від слухачів та читачів, що, напевне, є унікальним явищем в українській літературі. Викривальна сила цієї книги полягає в тому, що поет змушує нас силою поетичного образу пам'ятати про злочини сталінського режиму і раз і назавжди вигнати ворога з нашої землі, з нашого культурного простору, розірвати фейковий інформаційний простір і очистити свідомість українців від столітніх нашарувань ворожої думки, не прощати, а карати. Саме жертвам і мученикам тоталітарного режиму присвячена тетралогія «Трудова книжка Матері», одним із розділів якої є книга «Летіли дзвони».

Список літератури:

1. Астаф'єв О. Трагедія Голодомору в українській літературі (спроба аналізу) URL: <https://surl.lu/fyebqr> (дата звернення 21 січня 2025).
2. Бабчук Емма. Теплий. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 22–29.
3. Жулинський Микола. Білі автографи української долі. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 130–135.
4. Засенко Петро. Смертельні жнива. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 162–165.
5. Інститут національної пам'яті <https://old.uinp.gov.ua/publication/golodomor-1946-1947-vstup> (дата звернення 12 січня 2025).
6. Куньч З.Й. Художня реалізація теми голодомору в поетичній творчості Михайла Ситника. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 32. т.3. С. 177–181. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.1.32>
7. Мотрич К. Час дозрілих жнив. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 82–85.
8. Наєнко Михайло. Проголосував би й сам Шевченко. *Повертаюсь сьогодні до себе. Микола Томенко в колі друзів*. Київ : Щек, 2017. С. 34–48.
9. Томенко М. Трудова книжка Матері. Київ : Фенікс, 2008. 308 с.
10. Томенко О. Образ Матері у тетралогії «Трудова книжка Матері» Миколи Томенка. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 22, Том 2. С. 242–245. DOI: [10.32782/tps2663-4880/2022.22.2.44](https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.22.2.44)
11. Томенко О. Поетична фіксація подій голодомору в Україні у поемі «Летіли дзвони» Миколи Томенка. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. № 26 т. 2. С. 228–231. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.43>
12. Томенко О. Архетипні образи українців як маркери національної ідентичності в поемі Миколи Томенка «Летіли дзвони». *Нова філологія*. 2024. № 93. С. 197–202. <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2024-93-28>
13. Томенко О. Нищення церков як геноцид української нації в поемі «Летіли дзвони» Миколи Томенка. *Міжнародна мультидисциплінарна наукова інтернет-конференція Світ наукових досліджень*. 22–23 лютого 2024. Випуск 27. С. 136–139. <https://surl.li/ypqxhp>

Tomenko O. M. VOICELESS UKRAINIAN FATE: ARTISTIC REFLECTION OF HOLODOMOR-GENOCIDE EVENTS IN MYKOLA TOMENKO'S POEM "WHEN BELLS WERE FLYING DOWN"

This article analyzes three chapters from Mykola Tomenko's poem "When bells were flying down" included in the tetralogy "Mother's Workbook". "This book is a spiritual monument to the Ukrainian Mother, who has saved our nation from troubles more than once, and the image of the poet's mother will shine for many generations as memory candle. The national memory. Indeed, our Mothers had to survive, they could not just live, because death could "squeeze" them at any moment [3, c. 130]. The analyzed chapters: "Black Winter of 1947", "On Collar", "Cruelty Not Seen in the World" – cover the theme of the famine of different years and images-archetypes of Ukrainians, in particular Mothers, who became victims of violence, experiments and abuses of the Kremlin totalitarian regime in the 1920s-1950s. The analysis is carried out in the context of a complete study of "Mother's Workbook Tetralogy". Cinematography is emphasized as an artistic device that characterizes the poetic structure of this work. The epic tension rises with each chapter, confirming once again the aptness of "poem of upheavals" definition. The image of Mother of three children thrown in prison, the subject of cannibalism, implausible permission to shoot children from the age of 12 during the famine for cereal ears are depicted emotionally and psychologically. With these sections, the author exposes the crimes of the Bolshevik-Communist Moscow regime, which ruled the Ukrainian lands. Mykola Tomenko makes his poem an instrument to condemn the repressive system and to call to remember the lessons of the past, to learn them and not to forgive the murderers of our people, who have again encroached on our land, feeling impunity for past crimes. This makes this poem, its study and understanding relevant today.

Key words: image of mother, famine, genocide of Ukrainian nation, Russian – Ukrainian war, Mykola Tomenko, tetralogy "Mother's Workbook", "When bells were flying down" cinematographic writing.